

# דעת לשון

## מחקרים בלשון העברית לתקופותיה

ב

## לשון לציון

שירי 'עגולה' למשורר אברהם בן זמרה  
ממגורשי ספרד

אפרים חזן

קובץ מחקרים

לכבוד ד"ר ציון עוקשי עם פרישתו לגמלאות

עורכים

סיגלית רוזמריץ וישראל רוזנסון



הוצאת אפרתה

מיסודה של מכללת אפרתה - ירושלים, תשע"ו (2016)

עריכה לשונית  
ד"ר סיגלית רוזמריין  
חנה פורטגנג

מזכירת המערכת  
שלומית זמיר

ISSN: 2412-5083



כל הזכויות שמורות להוצאת אפרתה,  
מיסודה של מכללת אפרתה,

רח' בן יפונה 17

ת"ד 10263 ירושלים 9110201

טל' 02-6717744, פקס' 02-6738660

דוא"ל efrata@macam.ac.il

עיצוב והפקה: **שילה • ברכץ** בית אל  
טל' 02-9973875, פקס' 02-9971022, shilo\_b@netvision.net.il

## תוכן העניינים

8	דבר העורכים
10	רשימת פרסומים – ציון עוקשי
13	שולמית אליצור פירושי מקרא בלשונם של פייטנים
23	אסנת בישקן מבנה ה'שואל ומשיב' במשנה לפי סדר נזיקין
35	חנוך גמליאל עוד על ההתאם בלשון המקרא
47	יהונתן וורמסר גישה פדגוגית בכתבי המדקדק ר' זלמן הענא
67	שלומית זמיר מהגוש עד הגירוש – ביטויי עגה ושינויי משמע בלשונם של המתיישבים ביהודה, שומרון, עזה ובנימין
121	אפרים חזן שירי 'עגולה' למשורר אברהם בן זמרה ממגורשי ספרד
131	מרים (לאור) כהנא שינוי המבנה התחבירי של המשפט ככלי לדרשת הפסוק בתרגום יונתן לנביאים
143	יוסף עופר טעמי המקרא וכורש המשיח
151	צופיה קרני על הקשר בין מגדר, דת ולשון
165	סיגלית רוזמרין 'כבתה השמש בצהרי היום' – לשון מודעות האבל על הרב עובדיה יוסף זצ"ל
229	ישראל רוזנסון בין מלח לאספלט – על שמותיו של ים המלח במקרא ובספרות חז"ל

## רשימת המחברים המשתתפים בקובץ

החוג לספרות עברית, האוניברסיטה העברית	פרופ' שולמית אליצור
Stern College for Women of Yeshiva University	ד"ר אסנת בישקו
מכללת הרצוג	ד"ר חנוך גמליאל
מכללת אפרתה	יהונתן וורמסר
מכללת אפרתה	שלומית זמיר
פרופ' אמריטוס, אוניברסיטת בר־אילן	פרופ' אפרים חזן
מכללת אפרתה	ד"ר מרים (לאור) כהנא
אוניברסיטת בר־אילן, האקדמיה ללשון העברית	פרופ' יוסף עופר
מכללת אפרתה	צופיה קרני
מכללת אפרתה	ד"ר סיגלית רוזמריין
מכללת אפרתה	פרופ' ישראל רוזנסון

# שירי 'עגולה' למשורר אברהם בן זמרה ממגורשי ספרד

אפרים חזן

ד"ר ציון עוקשי בחר לכתוב את עבודת הדוקטורט שלו על שמואל הנגיד.<sup>1</sup> שמואל הנגיד הוגדר במחקר כ'אמן הצורה והביטוי',<sup>2</sup> כפי העולה מן השפע הרב של שירתו ומיכולת האלתור שלו, המשתקפת מן הדיוואן הכולל את עיקר שירתו<sup>3</sup> - ובייחוד בסדרת 15 שירי התפוחים שאולתרו אלתור מידי כתגובה על שיר תפוחים בערבית שהציג אחד המשתתפים במסיבה. בהשראת שמואל הנגיד וכאות ידידות לציון, ידידי ורעי זה יובל שנים, אני מבקש לכתוב על שירים וירטואוזיים הדורשים יכולת יצירה ושליטה גבוהה בלשון העברית.

דן פגיס סקר במאמר מופת<sup>4</sup> את דרכי המנייריזם בשירה העברית על מגוון גילוייו: "צירוף מיוחד של אותיות או של מילים שאפשר לקוראן פנים ואחור, מצלול מוזר, שילוב של שפות אחדות, שימוש רצוף בשמות פרטיים בהוראה כללית, צירופי מילים ושוורות לשם יצירת צורה גיאומטרית או דמות של צמח, חיה או כל, וכיוצא באלה תחבולות ויזואליות, אקוסטיות או סמאנטיות".<sup>5</sup> הקשר בין הצורה הגאומטרית ובין תוכן השיר אינו הכרחי, אך כשהוא קיים יש בו כדי ליצור אחדות מעניינת בין צורה לתוכן, אם כי לעתים קשר זה נראה מאולץ למדי.

שירים גאומטריים הגיעו לידינו במגוון צורות: עץ, מנורה, כוכב, שושן וכיוצא באלו, וכבר מנה והציג אותם פגיס.<sup>6</sup> עוד מצא פגיס כי "אחד השירים הגיאומטריים הראשונים שבידינו מתואר כ'עגולה', אבל בכתב היד היחיד ששרד, סידר אותו המעתיק דווקא בצורת ריבוע עם אלכסונים". ואכן, עיקר התחבולה ב'עגולה' הוא במילה המקשרת בין טור שיר למשנהו. מילה זו היא פלינדרום - מילה הנקראת ישר והפוך, ובצורה הגאומטרית 'עגולה' - בצורת מעגל או ריבוע - נכתבת מילה זו פעם אחת, ונקראת ישר בסיום הטור הראשון, ובמהופך לקראת הטור הבא. למילים היוצרות את ה'עגולה' עיצור או שניים

1. עוקשי, תשנ"ט.

2. שירמן, תשנ"ו, עמ' 229-223.

3. ירדן, תשכ"ו.

4. פגיס, תשל"ח.

5. שם, עמ' 81.

6. שם, עמ' 93-108.

המשותפים לכל המילים, האמורים להיכתב במרכז ה'עגולה' ולהתחבר לעיצור השלישי בגוף המעגל. מאחר שציור מעגל מעין זה דרש יכולת טכנית ודיוק רב, העדיפו המעתיקים והמדפיסים לסדר את ה'עגולה' בצורת מרובע דווקא, והשם 'עגולה' מציין בעיקר את הטכניקה המורכבת, שכן יש מעתיקים שהציגו 'עגולה' בצורה רגילה של שיר הכתוב טורים-טורים, כאשר פוטנציאל הצורה מחכה ליד אומן שתארגנו כראוי. ארבע דוגמאות של שירי 'עגולה' הביא פגיס במאמרו; אחת מאת יוסף צרפתי, העוסקת בתהפוכות הזמן; 'עגולה' אחרת מאת שמואל ארקיוולטי, שנכתבה כדי להדגים את הצורה וכה תיאורה בפני המחבר: "ויש אשר יהיה נעוץ סופו בתחילתו כגלגל החוזר וכן סוף כל בית בתחילת מרעהו אשר רעה לו רצוא ושוב מהעגולה אל המרכז ומהמרכז אל העגולה הביטה וראה"; שני שירים נוספים מאת שלמה די אוליווירה, אחד נכתב "על מצבת קבורת הגביר ונכבד זקן ונשוא פנים... אדוני אבי". בכל הדוגמאות הללו מתקשר התוכן לצורה בבחינת 'גלגל הוא החוזר בעולם', הן תהפוכות הזמן והן עניין מצבת הקבורה. ארבע הדוגמאות הן משירי משוררים איטלקים שפעלו במאה ה-16-17; הקדום שבהם, יוסף צרפתי, נפטר בשנת 1527, ומלבד הדוגמה שהציג פגיס כולל כתב היד של שירתו עוד שתי 'עגולות'. "שלושת השירים הללו", שיער פגיס, "הם כמדומה הקדומים ביותר מסוגם שנודעו עד כה, אבל אין לשער שהם ראשונים בעברית".

אכן צדק פגיס בהשערתו - אין אלו שירי ה'עגולה' הראשונים בעברית. במחקריי על השירה העברית באלג'יריה מצאתי ארבעה שירי 'עגולה' בשירת רבי אברהם אבן זמרה, שירה המצויה בכתב יד יחיד בעולם שנתגלה וניצל בדרך נס בידי הרב פרופ' משה עמאר. שירי ה'עגולה' בדיוואן הועתקו כדרך שיר רגיל ולא בצורתם הגאומטרית, אך כל סממני הצורה כלולים בהם. גילוי זה מלמדנו כנראה כי הולדת הסוג הייתה בספרד לקראת הגירוש או קודם לכן, ובזה אף הקדמנו את הופעת הסוג בכמה עשרות שנים ממה שהיה ידוע עד כה. שמו של אברהם בן זמרה כמעט שלא היה ידוע כמשורר, ומשירתו היו ידועים שירים יחידים בלבד שהובאו ב'עומר השכחה' לרבי אברהם גבישון.<sup>7</sup> גילוי הדיוואן הכולל את שירתו, שראשיתה בספרד בשנים שלפני הגירוש והמשכה לאחר הגירוש באלג'יריה, מעמיד לפנינו משורר מרתק במלוא קומתו; משורר בעל שליטה מופלאה בלשון העברית, בדרכי השיר ובצורותיו, אף המיוחדות והמנייריסטיות ביותר. נציג להלן את האיש ויצירתו ונדגים משירתו שירי 'עגולה', שהם כמדומה הקדומים ביותר הידועים לנו עד עתה.

7. גבישון, תשל"ב. מהדורה זו הופיעה בדפוס צילום בירושלים תשל"ג בצירוף מבוא מאת רנה-שמואל סירא. עבודת דוקטורט על השירים ב'עומר השכחה' נכתבה בהדרכתו, ראו נוימן-בוכריס, תשס"ט.

### רבי אברהם בן מאיר בן זמרה (סוף המאה ה-15 ראשית המאה ה-16)

דיוואן שירתו של רבי אברהם בן זמרה, שגילה כאמור הרב פרופ' משה עמאר ושומר בספרייתו הפרטית, מציע לנו סדרה ארוכה של שירי שבח מגוונים ושירי קינה לנפטרים. הם מלווים בכתובות ערביות מעשה ידי המעתיק - קרוב לוודאי המשורר עצמו - והדבר מוכח באמצעות הכתובות (ענואנת) בראשי השירים המנוסחות בערבית יהודית ובגוף המדבר. אפשר שיד שנייה (המעתיק?) הוסיפה כתובות וציונים בעברית המרמזות על משקל השיר, תבניתו וייעודו. הכתובות פורסות תמונה מלאה של פעילותו השירית במסגרותיה החברתיות והצגת הדמויות הקרובות; תמונה המשלימה את קווי הדמות העולים מן הספר 'עומר השכחה', המציג את משוררנו בהערצה רבה ואף מביא מגוון סיפורים המלמדים על יכולתו המופלאה ועל שליטתו המוחלטת בשירה העברית ובשירה הערבית כאחד. ובלשון הספר: "והנה הרב הגדול, ר' אברהם זמירו ז"ל, היה משורר גדול, והיה לו לשון למודים, לשון צח מצוחצח, עד שהעידו עליו..."<sup>8</sup> ובהמשך הדברים הובאו "עדויות" על יכולת מופלאה בכתיבת שירה ערבית - שגם הערבים מתפעלים ממנה התפעלות עצומה. בהמשך הדברים העיד הכותב על חכמתו הרבה ועל למדנותו המופלגת, עד כי "היו קורים לו חכמי דורו 'גורן נכון', כי שמעתי מפי מגידי אמת, כי (!) שהיה 'מורה הנבוכי' [ים] שגור על פיו ובמפרשיו, וכל הכ"ד<sup>9</sup> בפירושי רוב הפוסקים ובשיתופי כל מלה שאפשי' [ר] שתתפרש בהם אות' [ה] המלה."<sup>10</sup>

הכותב המשיך ושיבח את הבנתו הרבה של הרב באוצר המילים המקראיות ובמשמעותן, וכי כל משמעות העולה מן ההקשר למילה מסוימת: "יעשה שירה והמצאה וישורר מאה ומאתיים ויותר מה כתיב כולם שוים לטובה ויעשה בשיתופי אותה מילה (במשמעויותיה השונות) בתים מחולפים כאילו הוא יפרש הפסוק, המבין יבין פי' [רוש] הפסוק [ק] מתוך שקול השיר, וכלם שקול' [ים] במאזני צדק אבני צדק", כלומר שיטת פרשנות מעניינת של מילים פוליטיות שהמשורר שילב בהקשר ובדרך השיר, ומתוך כך עומד הקורא על מלוא המשמעויות של המילה הנתונה.

מתוך הדיוואן ומתוך 'עומר השכחה' בולטת ידידותו של רבי אברהם זמירו עם רבי אברהם הלוי בקראט, וכה נאמר עליו בכתובת שהקדים למכתב שבח ששלח אליו, וזה תרגומו: "וכתבתי במאלקה אל החבר הנכבד, היקר, הנבון, הר' אברהם הלוי בקראט, ישצ"ו [=ישמרהו צורו ויוצרו]"<sup>11</sup>.

8. גבישון, תשל"ב, דף קכו ע"א.

9. הכוונה כמובן ל-24 ספרי המקרא.

10. גבישון, תשל"ב, דף קכו ע"ב.

11. הכתובת הערבית לשיר הלא ה'שיר נגיד תקמות (דף 66): "וכתבת במאלקה לל צאחב אל אגיל, היקר, הנבון, הר' אברהם הלוי בקראט, ישצ"ו". על רבי אברהם בקראט ראו אצל חזן, תשס"ט, עמ' 150-172.

ידיד אחר ששמו עולה בדיוואן הוא רבי אברהם גבישון, הרופא, מחבר 'עומר השכחה'. רבי אברהם גבישון שלח שיר שבח ארוך לבן זמרה, וזה העתיקו בספר שיריו והקדים כתובת בזה הלשון: "ושלח לנו ידידנו וחביבנו הרופא הר' אברהם ן' גבישון נטריה רחמנא ופרקיה זאת הקצידיא אל עיר תלמסאן בטבת הרנ"ג ליצירה ידיעהו האל חסדו וטובו". 13 שנה אחר כך כתב אבן זמרה קינה על מות רבי אברהם גבישון, והיא מובאת בחלקו האחרון של הדיוואן, הכולל מגוון קינות. הדיוואן מעיד אפוא על הידידות ועל חילופי השירים בין משוררי דור הגירוש שהגיעו לאלג'יריה. מגוון סוגי השיר שבדיוואן כולל שירי שבח שונים, שירי קינה, משלים מתורגמים מן הערבית, שירים דידקטיים, מכתמים וחידות על שמות ידידים ואף שירי תמונה אחדים בדמות אילן וכיוצא בזה, והוא הראשון הידוע לנו כי כתב שירי 'עגולה'. המקומות שנכתבו בהם השירים, ממלגה ועד לתלמסאן ווהראן, משקפים היטב את הגירוש ואת הנדודים מספרד לאלג'יריה.

ראינו כי בשבחים הרבים שזוכה להם שירתו של רבי אברהם בן זמרה בספר 'עומר השכחה' מודגשות שליטתו וידיעותיו באוצר המילים המקראי על דיוקי המשמעויות השונות העולות מן ההקשר המקראי. רבי אברהם אבן זמרה היה מפרש את המילים רבות המשמעות במקרא באמצעות שירי צימודים שבהם העמיד מילים אלו בהקשר, ומתוכו לומד הקורא על המשמעויות השונות. בדיוואן אבן זמרה כמה קצידות ארוכות שבעיקרן משחקי צימודים בכמה כיוונים. כך אחד משיריו, המוגדר כשיר בגנות התבל 'אם תִּדְרְשׁוּ רַעַ וְדוֹד', אורג צימודים ומשחקי לשון במסכת שלמה של אמרות בגנות התבל והזמן וההשתעבדות להם. נדגים דרך זו בשלושת הבתים הראשונים:<sup>12</sup>

אם תִּדְרְשׁוּ רַעַ וְדוֹד אֶל תִּבֵּל	לא תִּמְצְאוּ אֶף תִּמְצְאוּ לָהּ תִּבֵּל
תִּבֵּל בְּעֵינֵי שׁוֹכְנֵיהָ וְתִבְלֵם	חַיֵּשׁ בְּנִכְלֵיהָ וְהִיא לֹא תִבֵּל
הֵם עֹבְרֵיהָ וְעֹבֹדְתָהּ בְּעֵינֵיהֶם	עֹבֹדֹת אֶל וְאֵינָהּ פִּי נִבֵּל?

ביאור הדברים בקצרה: אם תבקשו ידידי אמת בעולם (תבל 1) לא תמצאו, ובמקום זאת תמצאו מעשה נבלה ותפלות (תבל 2, על פי ויקרא כ, יב). לטעמם של השוכנים בה רהיה כתבלין בעל טעם (תבל 3), אך היא מבלה ומכלה אותם (תבל 4) והיא עצמה לא תבלה ולא תזדקן (תבל 5).

מלבד הידע הרב והשליטה הווירטואוזית בלשון העברית המתגלים ביכולת לגלגל צימוד עד לכדי מיצויו, מתגלה גם כאן בקיאות עצומה במסורת שירת ספרד שקדמה לו. מעקב אחר צימודי 'תבל' בשירת רבי משה אבן עזרא<sup>13</sup> מלמד על ספיגת מסורת זו וקליטתה

12. דיוואן בן זמרה, דף ב15-א16.

13. מעקב מעין זה אפשרי הודות למפעלו הגדול של ד' פגיס, שהעמיד מפתח מפורט של לשונות ומוטיבים בשירת רמב"ע ובביאורו של בראדי לעניין ברמב"ע, תרצ"ה, והשוו: רמב"ע, תשל"ח, עמ' 360-362.



אצל משוררנו, בבחינת בור סוד שאינו מאבד טיפה. שירי צימודים קלסיים הם שכחים מאוד ב'עומר השכחה', ונראה כי עיקר המשיכה לסוג היא ביכולת להציג שליטה בלשון ולהעמיד פואנטה מתוחכמת ובממד התחרות שיש בעניין זה. למשל, השיר 'גביר, אם עינך עוד לך לְבַקֵּשׁ' (דף 222ב),<sup>14</sup> שיר צימודים בן שישה בתים המסתיים במילת הצימוד 'עינו', נכתב כתגובה לשיר צימודים מקביל ששלח רבי אברהם בן בקראט לרבי אברהם בן זמרה, וחשב כי בכך מיצה את כל המשמעויות שיש לצימוד 'עינו', ועל זאת הוסיף בן זמרה עוד שש משמעויות נוספות לצימוד זה.

### גְּבִיר, אִם עֵינְךָ עוֹד לָךְ לְבַקֵּשׁ

כתובת: "ולמא אנשא צאחבנא וודינא, המשכיל, הר' אברהם בקראט נר"ו, מקטועה עלי "עינו", רויא סריה, אביאת מג'נסה, וזעם אן לא יוג'ד אכ'רין, פאכ'רג'ת לה הד'ה אל סריה אכ'ר, ואנשאת עליה וקלת לה" [תרגום: וכאשר חיבר חברנו וידידנו, המשכיל, הרב אברהם בקראט נר"ו, 'פסוקה' על (פי 'מילת הקבע') 'עינו',<sup>15</sup> רויא ?? סריה ?? , בתים "מצומדים", והיה סבור כי לא ימצאו (חרוזי "צימוד") אחרים; אזי הוצאתי לו את סריה ?? האחרות הללו, וחיברתי על (פי)הן ושוררתי לו].

גְּבִיר, אִם עֵינְךָ עוֹד לָךְ לְבַקֵּשׁ	עֲמוֹד פֶּתַח רְחוֹב הָעִיר וְעֵינוּ
וְשֵׁם עֵין וְכֵן עֵין בְּבִגְדֶךָ	וְהֵן הוּא לָךְ כְּסוֹת יוֹפִיו וְעֵינוּ
וְכֵן תִּמְצָא בְּזַרְעֵי שְׂרָאִלִים	בְּכֵן יַעֲקֹב בְּכֵן חִיקוֹ וְעֵינוּ
וְעוֹד בְּדָל בְּתוֹחֲלָתוֹ לְצִוּרוֹ	וְלוֹ יִרְאֶה אֲדָנִי וּבְעֵינוּ
וְכֵן קוֹנֵי אֱלֹהֵינוּ <sup>16</sup> יִרְחֲמֵם	וְלֹאֲדָנִי קוֹוֹת אֲדָם וְעֵינוּ
5 וּבֵינֵן בַּעַת יִזְרַח מְאוֹרוֹ	וְגַם בְּכּוֹס יִשׁוּ זְהָרוֹ וְעֵינוּ תֵּם

ביאור ומקורות: 1 עינך: איבר הראייה המוחשית או התבונית, השכלית. מעיין, מקור המים של מקום מסוים, על פי בראשית טז, ז ושאר מקומות (ועינו 1). לפנינו: מעיין העיר ומקור המים שלה מציינים התנסות או התקהלות של עוברים ושבים, מרכז העיר. 2 ושם עין: על פי ירמיהו לט, יב = להשגיח על, לשים לב. וכן עין בבגדך: לולאת הבגד. על פי בראשית כ, טז; במדבר יא, ז - גון הצבע (ועינו 2). 3 ועינו: על פי גזירה מן הצירופים 'בת עין', 'בבת עין': תהלים יז, ח; איכה ב, יח; זכריה ב, יב. < "בן עינו" = הדבר היקר לו מכול, ורמז לדברים לג, כח: "וַיִּשְׁכַּן יִשְׂרָאֵל בְּטַח בְּדָד עֵין יַעֲקֹב" (ועינו

14. דיוואן בן זמרה, דף 22.

15. מילת ה'צימוד' המברחת את כל בתי השיר היא 'עינו', למגוון משמעיה.

16. בכתב היד: 'אלינו'.

(3). 4 ובעינו: על פי תהלים לד, טז; איוב כח, י = ההשגחה העליונה. (ועינו 4) 5 ועינו: על פי תהלים קכא, א; קכג, א-ג; קמה, טו = בקשה מאת האל לעזרה, לפרנסה, לרפואה או למחילת עוונות. מוטיב זה מובא בתפילת המוסף של ראש השנה, "היום הרת עולם": "אם כבנים או כעבדים... ואם כעבדים, עינינו לך תלויות עד שתחננו, ותוציא לאור משפטנו, קדוש" (ועינו 5). 6 ועינו: על פי משלי כג, לא = תאוה או כיסופים לדבר נחשק (ועינו 6).

הנה כי כן, עדות למשורר רב אנפין בעל מסורת ספרדית מובהקת הבא עם שירתו לאלג'יריה ומפתח בה מרכז של שירה עברית, שהתחיל לצמוח בה עם בואם של רבי יצחק בר ששת ושל רבי שמעון בן צמח דוראן, שהגיעו לאלג'יריה בסוף המאה ה-14 עם גזרות קנ"א. עיקר ענייננו כאן בהצגת שירי ה'עגולה', המהווים כאמור גילוי כפול הן מצד מקום צמיחת הסוג הן מצד ראשיתו וזמנו. השיר הראשון קושר צורה לתוכן ולמבנה, שכן זהו שיר שנכתב על גבי מניפה - ובתי השיר משתלשלים מחוליה לחוליה. הבית הראשון נכתב מבסיס המניפה אל הקצה, והבית השני נכתב בחוליה השנייה ועולה ממקום שנסתיים הבית הראשון, כך שהמילים הנקראות פנים ואחור "רוח - חור", הבונות את מילת הצייר - עומדות זו מול זו ומדגישות את התחבולה המיוחדת לדרך זו. מילות הצייר פותחות ב'חור' ומסתיימות ב'רוח', כך שהשוני הוא באות אחת בלבד.

### חול בְּאֵמֶת תַּחֲוֹל מְנוּחָה

כתובת: "והד' ד'כירה מרבעה, כתבהא עלי מרואח כאגד" [תרגום: וזו ד'כירה' = שיר הנכתב על מזכרת?] מרובעת, אשר כתבתיה על (גבי) מניפה מנייר].

חול בְּאֵמֶת תַּחֲוֹל מְנוּחָה עַד	כִּי מְלַפְנֵי יַעֲטֹף רוּחַ :
חור וְאֲבִיר עִם בֵּי יַנְעַר יָד	יִרְחִיק וְזוּב אֶךְ יֵאָתֶה נוֹחַ :
חון בְּאֵמֶת תַּחֲוֹן רְוּחָה אֶת	בְּשֵׁר וְאֶת עֵצִים וְאֶת מוֹחַ :
חום לְהֵבֶת שְׁמֵשׁ אֲכַבֶּה בִּי,	נִס ! אֵיךְ יִכְבֶּה הַיְקוֹד לִיחַ ? ! :

1 חול... מנוחה: דברי השיר מושמים בפי המניפה שעליה השיר כתוב, ובתי השיר משתלשלים מזרועות המניפה, המייחלת כי באמת תתגשם מנוחה למשתמשים בה בזכות הרוח שהיא מְשִׁיבָה. הלשון על פי: "וְנִתְּתִי אֵשׁ בְּמַצְרִים חול תַּחֲוֹל סִינַי" (יחזקאל ל, טז), בשינוי הוראה. עד... רוח: בזכות הרוח הנושבת מסביב בעזרת המניפה. 2 חור ואביר עם: אציל ושוע, על פי נחמיה ד, ח; יג ועוד. בי... זבוב: יגרש זבוב בניעור המניפה. אך יאתה נוח: אז ורק אז יביא מנוחה. 3 חון באמת תחון: מכוון לפעולת המניפה. רוחה... מוח: תיתן הקלה והצלה לגוף ולנפש מן החום הכבד. 4 חום... בי: תהיה הקלה לדובר מהחום המעיק עליו. נס: פלא. יקוד: בערה, על פי ישעיהו י, טו. לוח: היא המניפה

העשויה עץ דק. המשורר מיתמם ושואל כיצד זה העץ שטבעו להבעיר אש הוא הוא המכבה אותה?

### הָרֵב אֱלֹהֵי לַעֲשׂוֹת אֶת אוֹיְבֵי כְּלָה

כתובת: "ואנשאת הד'ה אל דאירה מ'תמנה עלי אחד רשע, יש'ו ישו"ז" [תרגום: וחברתי את ה'עגולה' הזאת מתומנת [= בת שמונה בתים] נגד רשע אחד, יש'ו [= ימח שמו וזכרו] יש'ו"ז [= ימח שמו וזכר זכרו]].

הָרֵב אֱלֹהֵי לַעֲשׂוֹת אֶת אוֹיְבֵי	כְּלָה וַיִּלְכֵּד בְּשַׁחַת כְּרָה :
הַרְף לְכַבִּי בִּי וְהִבְהִילוּ וְחַץ	פָּחַד וּבִהְלֵה לְנַפְשֵׁי יְרָה :
הָרֵי תִלְאוּתָךְ וְעִבְרָתָךְ לְמוֹ	לוֹ יִצְבוּ וּתְסוּבְכֵהוּ צָרָה :
הָרֵץ וְהַעוֹמֵד וַיּוֹשֵׁב יִתְמָהּוּ	מְנַהֵוּ לְפִגְעָה רַע אֲשֶׁר לוֹ קָרָה :
הָרַק חֲמַתְךָ אֵל וְצוֹ עָלָיו בְּחוֹל	לִי נִגְאָמָן פִּי קָם וְדַבֵּר סָרָה :
הָרֵס גְּבוּל חֲקֶךָ וְהַלְשִׁין בְּעַדִּי	נִבְעַל אֱלֵי חֲמָס וּמָה זֶה הָרָה :
הָרָה אֲמַת עֲמָל וְאַנּוֹן יִלְדָה	נִפְשׁוֹ וְשָׁכַח אֵל אֲבָל פִּיּו מָרָה :
הָרֵם וְהָסֵר מִמְּעוֹנוֹ צִלְךָ	כִּי צַל אֱלֹהִים בְּלִתְךָ אֵל כְּרָה :

5

1 הרב: הַרְבָּה, על דרך תהלים נא, ד. כל השורות פותחות ב'הר' ומסיימות ב'רה', וכדרך ה'עגולה' המילה המסיימת את הטור באה בהיפוך בראש הטור הבאה. לעשות... כלה: "וּבְרַחֲמֶיךָ הָרַבִּים לֹא עֲשִׂיתָם כְּלָה" (נחמיה ט, לא). וילכד בשחת כרה: "כְּרָה שַׁחַת כָּה יִפֹּל" (משלי כו, כז), ועוד רבים. 2 הרך... ויבהילו: "וְאֵל הָרֶף לְפִי וְשִׁדֵּי הַבְּהִילָנִי" (איוב כג, טז). 3 הרי... יצבו: הקיפהו בצרותיך ובזעמך, ראו שמות יח, ח; ישעיהו יג, ט. ותסובכהו צרה: על דרך תהלים לב, י. 4 הרץ והעומד והיושב: כל עוברי דרך יתמהו. מנהו: יתמהו וישתוממו עליו, ואפשר שפירושו יתמהו וישאלו מיהו ומהו זה, על פי: "וַיֵּאמְרוּ אִישׁ אֶל אָחִיו מֶן הוּא" (שמות טז, טו). פגע רע: "אֵין שִׁטְן וְאֵין פִּגְעָה רַע" (מלכים א, ה, יח). 5 הרק חמתך: שפוך חמתך, כבתהלים עט, ו, ואולי רומז גם לתהלים לה, ג: "וְהָרַק חֲנִית וּסְגָר". וצו עליו: "אַצְנוֹהָ אֶת הַחֲרָב" (עמוס ט, ד). חולי נאמן: חולי קשה וממושך, על פי: "וְחֻלִּים רָעִים וְנִגְאָמָנִים" (דברים כח, נט). ודיבר סרה: דברים יג, ו, ופירש אבן עזרא שם מלשון בן סורר ומורה. 6 הרס גבול חקך: פרץ והפר את מצוותיך, על פי: "יָד הָעֵד בְּעַם פֶּן יִהְרָסוּ... תִּגְבֹּל: אֶת הָהָר וְקִדְשָׁתוּ" (שמות יט, כא-כג). והלשין בעדי: דיבר בגנותי, ראו: "ולא הלשין אחד על חברו" (ויקרא רבה לב, ה). נבעל אלי חמס: שעבד נפשו לרשע ולשקר, וראו: "וּבִטְנָם תִּכְיֶן מְרָמָה" (איוב טו, לה). ומה זה הרה: הרה רוח, אֵין ואפס, ואולי כוונתו בשאלה, כהקדמה לשורה הבאה. 7 הרה... נפשו: גם את שורשיו הטובים הפך לרוע, על פי: "הָרָה עֲמָל וְיִלְדֵּ אָנּוֹן" (איוב

טו, לה). ושכח אל: "שָׁכַחוּ אֶל מוֹשִׁיעֵם" (תהלים קו, כא) ועוד. אבל: ואמנם, וכן. פיו מרה: הפר מצוותיו: "כִּי פִיהוּ מְרִיתִי" (איכה א, יח). 8 צלך: שמירתך, הגנתך, כבתהלים צא, א ועוד רבים.

### הָרָה זָמַן סְכָלוֹת אָבֵל יָלֵד שְׁכָלוֹת

כתובת: "ואנשאת הד'ה אל דאירה לה"ר שלמה זעבאג נר"ו, למא אטלעני עלי בעץ' אשעארה ומכאתבה" [תרגום: וחיברתי את ה'עגולה' הזאת לה"ר שלמה זעבאג נר"ו [=נטריה רחמנא ופרקיה], בעת שהציג בפניי מקצת משיריו ומאיגרותיו]. בשוליים: "לשבח משורר. [מ]ב"ת ויתד, וב"ת ויתד, בדלת ובסוגר כן".

הָרָה זָמַן סְכָלוֹת אָבֵל יָלֵד	שְׁכָלוֹת וְאֵם דָּת פִּעְלוֹ מְרָה :
הָרָם בְּשֶׁכֶל זָף אֲשִׁיר צַח שָׁח	שִׁירָה מְתוֹקָה מְדַבֵּשׁ פְּרָה :
הָרָב וְהַמְעֻט מְזַמֵּר פִּיהוּ	נוֹפֶת וְנִפְשׁוֹ צוּף לְפָה שְׂרָה :
הָרָשׁ וְבוֹל אֶל כִּיס יְלוּד בֵּינוּ	נִצְרָף וְלַעֲמַל דָּת אֲשֶׁר הָרָה :

1 הרה... שכלות: הזמן - הוא הגורל הרע - ביקש להביא טיפשות לעולם, והנה הביא חכמה דווקא בדמות המהולל. ואם... מרה: וזאת אף על פי שדרכו לגרום במעשיו לדברים רעים ומרים. 2 הרם: היפוך המילה 'מרה', המסיימת את הטור הקודם, כדרך ה'עגולה' - וכן במעברי הטורים האחרים. הרם הוא המהולל הנולד כאיש שכל למרות הזמן הרע. אשר... ברה: שירתו כתובה בצחות לשון ומתוקה מדבש. ברה: זכה, ומילת 'ברה' תבוא בהיפוך בראשית הטור הבא. 3 הרב... שרה: שירתו בדבש, אם מעט ואם הרבה ישיר. 4 הרש... הרה: גם העני וגם העשיר נזקקים להגותו ולחכמתו אשר הגה וחיידש. ובוול: העשיר, על פי גיטין לו ע"א. כיס ילוד בינו: אל הארנק שנצטברה בו חכמתו, שנולדה מבינתו.

### יָרֵן זְמַנִּי הֵן גְּבִיר אַבְרָם

כתובת: "<ו>כתבת לכבוד חכם ונבון, הה"ר אברהם אבן ביטא, שומר צורו" [תרגום: <ו>כתבתי לכבוד חכם ונבון, הה"ר אברהם אבן ביטא, שומר צורו]. בשוליים: 'עגולה'.

יָרֵן זְמַנִּי הֵן גְּבִיר אַבְרָם	[59ב] בִּי קָם הָיִית אֹרִי וְהוּא צָרִי :
יָרֵן בְּגִלְגָּלִי וְיִזְרִיחַ	אוּרוֹ וְשִׁמְחָתוֹ בְּרֵאשׁ הָרִי :
יָרָה לְכַב עֵקֶשׁ וְבוּ מִרְפָּא	אֶל הַיְשָׁרִים בִּי וְהוּא כָרִי :
יָרָף מְנוֹרָתוֹ וְהִפְרַח	בָּהּ הוּא גְבִיעֵי בָהּ וְהוּא גָרִי :

1 ירן... צרי: ישמח גורלי כי אברהם הגביר תומך בי והוא אורי ושמשי. וצרי: שמשי, על פי ישעיהו ה, ל. 2 ירץ: היפוך המילה הקודמת בסוף הטור הראשון. ירץ... הרי: אברהם, שהוא לי כשמש - הוא טובב בגלגלי ומזריח עלי אורו ושמחתו. בראש הרי: על פי תהלים עב, טז. 3. ירה לבב עקש: הוא יורה ופוגע בלבם של עיקשי הדרך. ובו... כרי: ואל ישרי הדרך הוא מרפא ומקום המרעה והשפע. כרי: האחו שלי, מקום המרעה. 4. ירן... נרי: הוא מאיר לי כמנורת המקדש על חלקיה וקישוטיה, על פי שמות כה, לד.

הקשר בין הצורה לתוכן בשיר הראשון נראה טבעי, באשר הדברים נכתבים על מניפה והדוברת היא המניפה עצמה המתארת את פעולתה, שעיקרה פעולה חוזרת של 'הלוך ושוב', ומילות הציר חוזרות ועולות פנים ואחור. שלוש ה'עגולות' האחרות במורשת רבי אברהם מכוונות כלפי אנשים; הראשונה היא בבחינת שיר לעג ונאצה כלפי רשע שהציק לו ופגע בו, ושני האחרים שירי שבח - האחד למשורר שהראה לו את שירתו וביקש את חוות דעתו, וזכה לשבחים בשיר מיוחד, והאחר הוא שיר שבח לנגיד שפרש חסותו על משוררנו. האם יש משמעות לצורה המיוחדת של ה'עגולה' בשירים אלו?

אפשר אולי לפרש את הצורה באמירה הכללית של גלגל החוזר בעולם; כך באשר לשיר הראשון, שמטרתו לפגוע ברשע ההוא, ומבקש כי יתגלגל עליו הגלגל לרעה, וכך בשיר השלישי, שבו התהפך מזלו של המשורר לטובה בזכות הגביר אברהם. ברם בשיר לכבוד המשורר קשה למצוא קשר בין הצורה המיוחדת לתוכן השיר, ועיקר העניין הוא בהפגנת הווירטואוזיות והשליטה בשירה ובלשון, שהם מאפייני בולט בשירת משוררנו. משורר שאינו מוכר, הקם לתחייה מבין דפי כתב יד, שכפסע היה בינו ובין הכיליון. בין כך ובין כך מלמדים השירים על אהבת העברית, על אהבת היצירה, על החידוש ועל ההתחדשות, וזהו סוד כוח חיותה של העברית, ששאבה מן היצירה העברית את היכולת להתחדש כלשון יום-יום מדוברת כ-400 שנה אחר כך.

## רשימה קיצורים וביבליוגרפיה

- גבישון, תשל"ב עומר השכחה: פירוש לספר משלי מאת רבי אברהם גבישון, מהדורה מצולמת בצירוף אחרית דבר מאת ש' סירא, ירושלים תשל"ב.
- דיוואן בן זמרה א' בן זמרה, דיוואן: כתב יד שירי אברהם בן זמרה, ספרד-אלג'יריה, מאה ט"ו-ט"ז.
- חזן, תשס"ט א' חזן, השירה העברית באלג'יריה, לוד תשס"ט.
- ירדן, תשכ"ו ד' ירדן (מהדיר), דיוואן שמואל הנגיד, ירושלים תשכ"ו.
- נוימן-בוכריס, תשס"ט ר' נוימן-בוכריס, שירי משפחת גבישון - מבוא ספרותי ומהדורה מדעית, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ט.
- עוקשי, תשנ"ט צ' עוקשי, מילון שמואל הנגיד על פי שירתו, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ט.
- פגיס, תשל"ח ד' פגיס, 'שירי תמונה עבריים ועוד צורות מלאכותיות', הספרות 25 (תשל"ח), עמ' 13-27. נדפס שנית בתוך: (עורך: ע' פליישר) השיר דבור על אופניו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 81-108.
- רמב"ע, תרצ"ה משה אבן עזרא, שירי חול א-ב, מהדורת ח' בראדי, ברלין וירושלים תרצ"ה-תש"ב.
- רמב"ע, תשל"ח משה אבן עזרא, שירי חול ג, מהדורת ד' פגיס, ירושלים תשל"ח.
- שירמן, תשנ"ו ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, עדכן והשלים ע' פליישר, ירושלים תשנ"ו.